

KRONIKA

Odrodzenie i Reformacja w Polsce, LVIII 2014

PL ISSN 0029–8514

The Renaissance Society of America Annual Meeting (New York City, 27-29 marca 2014 r.)

Studia nad kulturą renesansu to obszar badań rozwijający się obecnie bardzo dynamicznie i charakteryzujący się niezwykle różnorodnością. Jedną z najbardziej aktywnych instytucji zrzeszających badaczy zajmujących się tą problematyką jest bez wątpienia Renaissance Society of America, lepiej znana jako RSA, która nie tylko podejmuje liczne inicjatywy takie jak np. granty, wydawanie „Renaissance Quarterly”, ale również każdego roku organizuje międzynarodową konferencję stwarzającą okazję do spotkania badaczy epoki nowożytnej. Zjazdy RSA odbywają się wiosną, zwykle w największych miastach Stanów Zjednoczonych, a co cztery lata również w Europie (ostatnio, w 2010 r., w Wenecji; funkcję gospodarzy pełniły wówczas Uniwersytet Ca’Foscari i Istituto Cini).

W spotkaniu mogą brać udział członkowie RSA, którzy przedstawią komitetowi towarzystwa propozycję wystąpienia albo projekt sesji (panelu). Sesja nie może przekroczyć 90 minut, musi zawierać wystąpienia dwudziestominutowe (zwykle dwa-trzy) oraz dawać okazję do swobodnej dyskusji z udziałem referentów, publiczności i ewentualnych respondentów. Ich zadaniem jest rozpoczęcie dyskusji poprzez podsumowanie głównych zagadnień podjętych w referatach dotyczących zjawisk z okresu od 1300 r. do 1650 r. oraz różnych dziedzin (literatura, historia, historia sztuki, jak również bardziej specjalistyczne dyscypliny, np. kartografia, kolekcjonerstwo). Organizowane są także sesje prezentujące i promujące określone metodologie, jak np. *gender studies*.

W tym roku obchodzono sześćdziesiątą rocznicę założenia RSA, a miejscem konferencji był Nowy Jork. Spotkanie odbyło się w dniach 27-29 marca w hotelu Hilton Midtown i Warwick na Manhattanie, a sukces zjazdu ilustrują dane liczbowe: ponad 2000 uczestników brało udział w ok. 700 sesjach lub różnorodnych dyskusjach przy okrągłym stole i innych dodatkowych wydarzeniach. Podczas zjazdu (w formie sesji lub mniej formalnych spotkań) zaprezentowało się 90 instytucji naukowych. Jak co roku przybyli również wydawcy (31 oficyjn), by przedstawić najnowsze publikacje na temat renesansu. Zorganizowano

również specjalistyczne spotkania w celu ustalenia strategii wydawniczych i ewentualnej współpracy.

Zauważyć trzeba, że tematy poszczególnych sesji w przeważającej części dotyczyły znanych autorów i zagadnień, jak np. myśli i dzieł Niccoló Machiavellego, Leonarda da Vinci czy Williama Szekspira. Z drugiej strony jednak odbyły się panele poświęcone lekceważonym w ostatnich dziesięcioleciach problemom, jak np. historia zakonów religijnych oraz literatura *gender* z odniesieniami do historii erotyzmu. Godnie reprezentowana była literatura włoska (zwłaszcza działalność Pietra Aretina).

Jeśli chodzi o narodowość uczestników, pochodzili oni (podobnie jak w poprzednich edycjach) z wszystkich części świata. Obok najliczniejszej grupy anglosaskich referentów, duże grono uczestników stanowili badacze włoscy, francuscy i hiszpańskojęzyczni. Należy tu dodać, że wzrasta zainteresowanie i kongresem, i badaniami nad renesansem ze strony uniwersytetów azjatyckich. Mniej znaczący natomiast był udział Niemców, wyprzedzanych przez Holendrów i Belgów, którzy z kolei, dzięki błyskotliwym organizatorom, każdego roku proponują cieszące się ogromnym powodzeniem sesje, poświęcone głównie zagadnieniom filozoficzno-literackim.

Ograniczona jest, niestety, liczba badaczy z Europy Środkowo-Wschodniej, a zwłaszcza tych, którzy pochodzą z Polski. Ich niewielka aktywność odbija się, oczywiście, na programie konferencji RSA, w którym wciąż niewiele miejsca zajmuje analiza kultury okresu renesansu rozwijającej się pod rządami Jagiellonów i w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Kluczowymi postaciami, takim jak Kopernik i Kochanowski, oraz ośrodkiem naukowym, jak Kraków, Wilno i Zamość, wciąż nie poświęcono należytej uwagi. Sytuacja ta zdecydowanie poprawiła się w ostatnich latach dzięki stale wzrastającej obecności młodych naukowców (nie tylko polskich), którzy zajmują się badaniami kultury renesansu na obszarze słowiańskim. Jeśli podczas ostatniego spotkania w Europie, tylko czterech badaczy reprezentowało polskie uniwersytety, to już trzy lata później, w San Diego, liczba ta wzrosła, czego dowodem były dwie sesje zatytułowane: *The Polish Renaissance: Paths, Books, Ideas*. Podczas konferencji w Nowym Jorku także udało się zaprezentować szerszej publiczności zagadnienia związane z kulturą renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej, co stało się źródłem inspirujących dyskusji. Do wzrostu zainteresowania polską kulturą intelektualną epoki nowożytnej przyczynił się również Uniwersytet Harvarda, ponieważ The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies (Villa I Tatti) patronował dwóm sesjom: *Borderlands as Political Testing Grounds in the Renaissance*, na których dominowała tematyka polska.

Trzeba wierzyć, że zainteresowanie kulturą polskiego renesansu ze strony międzynarodowych środowisk naukowych potwierdzi się podczas następnych zjazdów RSA, a w szczególności w trakcie najbliższego, który odbędzie się

wiosną 2015 r. w Berlinie na Uniwersytecie Humboldta. Jest nadzieja, że bliskość geograficzna będzie sprzyjać zarówno udziałowi polskich naukowców, jak i dalszemu rozwojowi międzynarodowych badań nad Polską epoką renesansu.

Valentina Lepri

Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski

XXVII Międzynarodowy Kongres
Comico e tragico nella vita del Rinascimento
(Chianciano Terme – Pienza, 17-19 lipca 2014 r.)

Organizatorem konferencji był, podobnie jak w ubiegłych latach, mediolański Istituto Studi Umanistici F. Petrarca. Tegoroczna konferencja, podczas której wygłoszono 47 referatów, dotyczyła rozmaitych przejawów tragizmu i komizmu w kulturze Renasansu.

Po moim wystąpieniu, otwierającym obrady i poświęconym znaczeniu terminów: *comicus*, *comoedia*, *tragicus* i *tragoedia* w łacińskiej leksykografii humanistów (na konkretnym przykładzie *Cornu copiae* Niccolò Perottiego), zagadnienie tragizmu i komizmu zostało podjęte przez Stefana Pittalugę (Università di Genova), który podsumował stan badań nad teatrem i dramatem łacińskim w wieku XV, koncentrując się na współczesnych pracach teoretycznych poświęconych zarówno konkretnym tekstom literackim, jak i metryce, strukturze, realizacjom scenicznym. Manfred Lentzen (Westfälische Wilhelms-Universität w Münster) zanalizował moralizującą komedię pt. *Fabula di Cefalo* Niccolò da Coreggio. Utwór ten, oparty na *Metamorfozach* Owidiusza, kończy się zmatwychwstaniem Prokris i za pomocą tego wątku autor pokazał, że ludzkie życie to mieszanka chwil szczęśliwych i tragicznych wydarzeń. Eric Haywood (University College w Dublinie) zaprezentował nową interpretację *Mandragory* Niccolò Machiavellego, opartą na odniesieniach do pozaliterackiej rzeczywistości współczesnej Macchiavellemu Florencji. Anna Laura Puliafito (Università di Basilea) skupiła się na komedii Giordana Bruna pt. *Calendaio* i postaci pedanta po to, by – odwołując się do obecnych w dziele wątków płaczu Heraklita i śmiechu Demokryta – omówić poglądy Bruna na przyjemność i ból. Ten sam utwór był przedmiotem wystąpienia Marii Eleny Severini (Istituto di Studi sul Rinascimento we Florencji). Skupiła się ona na wpływie literatury francuskiej na dzieło Bruna oraz na prologu zawierającym odniesienia autobiograficzne. Alvaro Alonso (Universidad Complutense w Madrycie) pokazał, w jaki sposób w teatrze hiszpańskim na przełomie XV i XVI w. (głównie w udratyzowanych eklogach) dochodziło do pomieszania elementów tragicznych z komicznymi. Alonso odniósł się również do włoskich źródeł omawianych przez siebie tekstów. Serge Stolf (Université Stendhal 3 w Grenoble) swoje wystąpienie poświęcił utworowi *Momus* Leona Battisty

Albertiego i przedstawił specyficzną naturę komika, Momusa, stanowiącego przeciwieństwo tragicznego Prometeusza. Przedmiotem zainteresowania Myriam Jacquemier (Université du Sud Toulon-Var) była dialektyka *Pochwały Głupoty* Erazma z Rotterdamu, której autor od niewinnego śmiechu, oscylując między tym, co tragiczne i komiczne, przechodzi do wyjaśnienia, na czym polegało „głupstwo krzyża” Chrystusa. Manuela Martellini (Università di Macerata) zidentyfikowała i zinterpretowała źródła teatralne, tragiczne i komiczne *Rime platoniche* Celsa Cittadiniego. Béatrice Mesdjian-Charlet (Université d'Aix-Marseille) na przykładzie *Sermones* Tita Vespasiana Strozziiego, nawiązujących przede wszystkim do Horacego, pokazała różne formy komizmu satyrowego i tragizmu ludzkiego życia. Angelo Piacentini (Università Cattolica del Sacro Cuore w Mediolanie) swoją uwagę skupił na licznych, żartobliwych epitafiach łacińskich (m.in. Petrarcki, Lorenza Valli, Maffea Veggia, Antonia Astesana, Pier Candida Decembria) pisanych dla uczczenia zdechłych psów. Concetta Cavallini (Università di Bari) pokazała, w jaki sposób Benoit Voiron wyznaczył w *Enfer poetique* granice między tym, co tragiczne, a tym, co komiczne. Giovanni Rossi (Università di Verona) zaproponował lekturę nowel z okresu Quattrocenta w kontekście dokumentów prawniczych pokazujących nierzadko smutny koniec opisywanych w nowelach wybrańców Fortuny. Pierwszej historii literatury okresu humanizmu, a mianowicie *De poetis latinis* Pietra Crinita, dotyczyło wystąpienie Ilarii Pierini (Università di Firenze). Dowiodła ona, że Crinito szczególną uwagę skupiał na dramatopisarzach tworzących po łacinie (głównie na komikach). Valerio Nardoni (Università di Modena), analizując kategorię zazdrości w prozie Miguela de Cervantesa, podniósł kwestię relacji między tragizmem / tragicznością a komizmem / komicznością.

Trzy referaty dotyczyły sztuk plastycznych. Marco Versiero (Istituto di Scienze Umane w Neapolu) i Sara Tagliagalamba (Ecole pratique des hautes études w Paryżu) przybliżyli uczestnikom poglądy Leonarda da Vinci na ludzką egzystencję i pokazali – na podstawie jego pism i rysunków – jak mieszają się w nich elementy tragiczne z komicznymi (także z groteskowymi i fantastycznymi). Giuseppina Petruzzelli (Accademia di Belle Arti w Bari) mówiła o tragikomizmie w malarstwie Jacopa Pontorma i jego wpływie na współczesnych malarzy i grafików (w szczególności na Enrica Baja i Corrada Leviego) oraz reżyserów filmowych (głównie na Pier Paola Pasoliniego). Wątki literackie wywodzące się z szesnastowiecznych komedii i tragedii, a obecne na szesnastowiecznych freskach zdobiących pałace i prywatne domy w Mantui, zaprezentowali Giulio Girondi (Politecnico di Milano) i Giada Scandola (Università di Verona).

Biografię twórców renesansowych jako przykład losów, w których momenty tragiczne mieszają się z komicznymi, obrali za przedmiot wystąpienia Joanna Pietrzak-Thébault (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie) oraz Étienne Wolff (Université de Paris Ouest Nanterre – la Défense).

Pietrzak-Thèbault skoncentrowała się na postaci Niccolò Franco, Wolff – Girolama Cardana.

Piętnaście referatów dotyczyło tylko i wyłącznie kategorii tragizmu lub tragedii. Alessandro Ghisalberti (Università Cattolica del Sacro Cuore w Mediolanie) omówił definicję nieszczęśliwego życia oraz koncepcję życia kontemplacyjnego zawarte w *O naśladowaniu Chrystusa* Tomasza z Kempis. Luciano Patetta (Politecnico di Milano) skupił się na tragicznym obrazie renesansowego miasta, przypominając o złej sytuacji biedoty, kobiet, żydów oraz o krwawych i publicznych egzekucjach. Mirosław Lenart (Uniwersytet Opolski) pokazał, w jaki sposób postać komiczna – Satyr z poematu Jana Kochanowskiego pod tym samym tytułem – staje się nauczycielem moralności i cnót. Illana Zinguer (University of Haifa) swoje wystąpienie poświęciła hermafrodytyczności i jej ujęciu w dziełach medycznych, przede wszystkim w *Des Hermaphrodites* (1612) Jacquesa Duvala. Bruno Petey Girard (Société Française d'Etude du Seizième Siècle) omawiając francuską poezję religijną drugiej połowy XVI w. (od *Les Juives* Roberta Garniera do utworów z lat osiemdziesiątych tego stulecia) zaprezentował obecny w niej obraz tragika ogarniętego wątpliwościami natury religijnej. Marta Wojtkowska-Maksymik (Uniwersytet Warszawski) przeprowadziła porównawczą analizę *Iudicium Paradis* Jakuba Lochera (inspirowanego *Mythologiae* Fulgencjusza i *Genealogiae deorum gentilium* Boccaccia) i polskiej adaptacji tej tragedii: anonimowego *Sądu Parysa, królowica trojańskiego*. Brenda Dunn Lardeau (Université du Québec w Montrealu) pokazała, w jaki sposób drzeworyty ze sceną biczowania Chrystusa, pochodzące z *Heures de Notre-Dame* (1525 lub 1528) Pierre'a Gringore'a, ujawniają stosunek autora do komedianów włoskich związanych z *commedia dell'arte*. Claudia Corfiati (Università di Bari) omówiła tragiczny charakter pism biograficznych neapolitańczyka Tristana Caracciola. Dla Roberta Osculatiego (Università di Catania) wątek niewinnie prześladowanego, obecny w komentarzu do Psalmów Giovanniego Battisty Folengi (1549), posłużył ukazaniu cierpiącego Chrystusa i wyrażeniu krytyki zepsutego kościoła. Francesco Tateo (Università di Bari) poruszył temat gatunków literackich (komedia i poemat heroikomiczny) w odniesieniu do twórczości Giovanniego Pontana.

Nowożytniej recepcji tragedii greckiej dotyczyły referaty Gianluki Masiego (Università di Firenze), Attilia Grisafiego (Università di Palermo), Claudia Bevegniego (Università di Genova), Marii Maślanki-Soro (Uniwersytet Jagielloński). Masi na przykładzie piętnastowiecznych manuskryptów z Biblioteki Laurencjańskiej pokazał, jak wielką rolę w zapoznawaniu się z dziełami starożytnych odgrywał rękopiśmienny obieg tekstów. Grisafiego zainteresowała funkcja chóru, odgrywającego w komedii humanistycznej podwójną rolę: bohatera sztuki i komentatora. Bevegni przestudiował sposoby nawiązywania do tragedii Eurypidesa w dziełach Poliziana. Maślanka-Soro zanalizowała poetykę tragizmu w dziele pt. *Elettra* (1520) Lodovico Martelliego.

O tragizmie w sztuce wypowiedział się Tobia Patetta (Politecnico di Milano). Jego referat dotyczył specyficznie definiowanego tragizmu chrześcijańskiego w *Sądzie Ostatecznym* Michała Anioła. Ettore Janularo (Università „La Sapienza” w Rzymie) pokazał związki między śmiechem i smutkiem w dwóch dziełach Pietera Bruegela (*Kraina szczęśliwości*, *Ślepcy*).

Dziesięć wystąpień poświęconych zostało komizmowi i komediom. Ludovica Radiff (Università di Genova) wykazała, że wersy 1-269 *Plutosa* w tłumaczeniu Leonarda Bruniego pokazują etyczno-polityczne uwikłanie archaicznej komedii greckiej. Clara Fossati (Università di Genova) omówiła didaskalia, prologi, osoby i akcję dwóch weneckich komedii Tita Livia Frulovisiego (*Emporia*, *Peregrinatio*) i ich związki z komediami antycznymi. Martina Damiani (Sveučilište Jurja Dobrile w Puli) zbadała, w jaki sposób Martin Držić w *Tripce de Utolce* wykorzystał *Mandragorę* Machiavellego oraz komedie Pietra Aretina (*Cortigiana*, *Talanta*, *Ipocrito*), by wyrazić strach i podziw dla Turków. Federica Natta (Università di Genova) omówiła niektóre aspekty lionńskiej inscenizacji *Calandrii* Bernarda Doviziego zw. Bibbiena z 1548 r. oraz zwróciła uwagę na wpływ na przedstawienie i jego scenografię florenckiej kolonii w Lionie.

Komizm jako kategoria estetyczna stanowił punkt wyjścia rozważań Zoltana Csehý'ego (Univerzita Komenského w Bratysławie) o neołacińskiej poezji priapicznej (głównie na przykładzie twórczości Antonia Beccadellogo zw. Panormita i Janusa Pannoniusa). Gaetano Chiappini (Università di Firenze) przybliżył sylwetkę wielkiego renesansowego poety hiszpańskiego i dyplomaty Diega Hultada de Mendosa. Franco Buzzi (Biblioteca Ambrosiana w Mediolanie) zanalizował *Ludus ludentem Luderum ludens* czeskiego humanisty Jana Horáka. Dzieło (poprzedzone wymianą korespondencji między Horákiem i Lutrem) stanowiło komiczną wizję małżeństwa Marcina Lutra, niepozbawioną elementów tragicznych odnoszących się do uciśnionego Kościoła katolickiego. Według Clementiny Marsico (Università di Firenze), *Apologus* Lorenza Valli wymierzony w Poggia Braccioliniego stanowił *scaenicus actus* i nawiązywał (poprzez liczne cytaty) do Plauta i Terencjusza. Bruno Lavillatte (Université Francois Rabelais w Tours) podniósł kwestię magii naturalnej (na podstawie pism m.in. Heinricha Corneliusa Agrippy von Nettesheim) i jej recepcji.

Podobnie jak w ubiegłych latach obrady zakończyło wystąpienie Consueli Picchi, która przybliżyła uczestnikom kongresu postać i twórczość Orazia Vecchia (1550-1605), księdza i muzyka. W swoich dziełach starał się on ukazywać głupotę i wykorzystywał śmiech jako rodzaj antidotum na smutki i życiowe tragedie. Picchi zaprezentowała muzyczne madrygały, określane przez kompozytora jako „*commedie harmoniche*” i przedstawiające codzienne wydarzenia i czynności.

Jean-Louis Charlet

Université d'Aix-Marseille

tłumaczyła Marta Wojtkowska-Maksymik

International RefoRC Colloquium *Reformed Majorities and Minorities: Confessional Boundaries and Contested Identities*
(Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski, 22-24 września 2014 r.)

W dniach 22-24 września 2014 r. na Wydziale „Artes Liberales” UW odbyła się międzynarodowa sesja naukowa pt. *Reformed Majorities and Minorities*. Pierwsza edycja konferencji o tej samej nazwie miała miejsce w kwietniu 2013 r. w Johannes a Lasco Bibliothek (dalej: JALB) w Emden (RFN), a późniejsza o przeszło rok edycja warszawska stanowić miała jej kontynuację i okazję do poruszenia wątków słabo lub w ogóle nieobecnych podczas pierwszego spotkania. Obydwie sesje zostały zorganizowane pod patronatem i przy wsparciu konsorcjum badawczego Reformation Research Consortium (RefoRC) – akademickiej gałęzi projektu Refo500, który powołany został w 2009 r. i skupia przeszło 120 instytucji akademickich, kulturalnych i wyznaniowych działających na rzecz stworzenia międzynarodowego programu działań naukowych i popularyzatorskich poprzedzających pięćsetną rocznicę wystąpienia Marcina Lutra, która przypadnie w roku 2017. Sesje w Emden i Warszawie odbyły się również w ramach realizowanego w JALB grantu badawczego *Doctrine and Tolerance in Early Modern Calvinism* (pod kierownictwem prof. Hermana Selderhuisa), a sesji warszawskiej dodatkowego wsparcia finansowego udzielił Tolle Lege Institute z Columbii w stanie Karolina Południowa. Patronat medialny nad konferencją objął warszawski protestancki dwutygodnik internetowy – „pismo er”.

Zarówno pełna nazwa grantu *Doctrine and Tolerance*, jak i zakres znaczeniowy wykorzystanego w tytule obydwu sesji epitetu ‘reformed’ wskazywać powinny na koncentrację badaczy uczestniczących w obydwu wydarzeniach na zagadnieniach związanych z dziejami reformacji spod znaku Jana Kalwina. W konsekwencji rozpatrywane z tej perspektywy kategorie „większości” i „mniejszości” musiałyby służyć do opisu zmiennego położenia reformowanych wspólnot w różnych kontekstach geograficznych i pod różnymi rządami. Znaczenie rzeczoności przymiotnika zostało jednak przez organizatorów, do których piszący te słowa się zalicza, nieznacznie rozluźnione, czy też raczej – zrelatywizowane, dlatego do programu konferencji włączono również referaty podejmujące kwestię „bycia mniejszością” lub „bycia większością” nie tylko w odniesieniu do rozmaitych wspólnot wywodzących się z jednego kalwińskiego pnia, ale także innych wyznań chrześcijańskich, a nawet innych religii. Dzięki temu na sesji mogły się pojawić wystąpienia podejmujące takie zagadnienia, jak: relacje ariańsko-żydowskie udokumentowane w *Odpisie Jakoba Żyda* Marcina Czechowica (referat Magdaleny Luszczynskiej z Jerozolimy) czy stosunki pomiędzy katolicką mniejszością i luterańską większością żyjącymi w jednym

mieście (w tym wypadku – wielkopolskiej Wschowie, na czym skoncentrowała się Marta Małkus).

Konferencja z udziałem 21 badaczy z Polski, Węgier, Holandii, Niemiec, Szwajcarii, Włoch, USA oraz Izraela, stanowiła zatem przegląd analiz takich wydarzeń w dziejach wczesnonowożytnej Europy, w wypadku których możliwe było wskazanie na moment tworzenia się wyrazistej, odrębnej tożsamości wyznaniowej bądź też przekroczenia jej wąsko zdefiniowanych granic w celu nawiązania kontaktów z przedstawicielami innych odłamów chrześcijaństwa. Ramę pojęciową dla całości obrad stworzył pierwszy z dwóch wykładów plenarnych, wygłoszony przez Jakuba Koryła (Uniwersytet Jagielloński). W wystąpieniu pt. *Sources of Collectivity: Mythical Groundwork of Early Modern Identities* krakowski badacz, czerpiąc z dorobku niemieckiej historii intelektualnej i refleksji metahistorycznej, wskazał na operacje pojęciowe i symboliczne, do których musiało dojść w szesnastowiecznym reformacyjnym dyskursie, aby możliwe stało się zawiązanie wspólnoty skupionej wokół reformatorów stających się stopniowo dla kolejnych pokoleń wyznawców „mitycznymi” postaciami, ojcami-założycielami. Wątki tego gęstego, teoretycznego, choć jednocześnie czerpiącego ze źródeł historycznych wystąpienia, przewijały się w kolejnych referatach. Z perspektywy całej sesji można je uznać za egzemplifikacje opisywanych przez Koryła procesów. Jako rewers pierwszego wykładu trzeba interpretować drugie wystąpienie plenarne. Piotr Wilczek (Uniwersytet Warszawski) przedstawił w nim skomplikowane, nie do końca też urzeczywistnione koleje recepcji pism i doktryny Kalwina w Polsce – począwszy od pierwszych lat obecności idei genewskiego reformatora na ziemiach Rzeczypospolitej oraz rozłamów, które dotknęły stosunkowo szybko polską wspólnotę reformowaną, a skończywszy na niewystarczającej dostępności pism Kalwina w języku polskim.

Pozostałe referaty mające charakter dwudziestominutowych prezentacji zostały przez organizatorów uporządkowane według klucza problemowego, nie zaś geograficznego czy wyznaniowego, dzięki czemu możliwe stało się prześledzenie zbieżności i różnic pomiędzy procesami zachodzącymi w różnych reformacyjnych wspólnotach. Wyjątek od tej reguły stanowił jedynie panel poświęcony problematyce hiszpańskiej, który z przyczyn niezależnych od organizatorów mógł dojść do skutku jedynie w okrojonej postaci. Na tę część obrad złożyły się: referat Christophera Matthews (Sewilla) na temat znaczenia sewilskiego eremu hieronimitów pw. św. Izydora w pierwszych latach reformacji oraz – zorganizowana *in absentia* pozostałych uczestników panelu – projekcja fragmentu filmu o Juanie de Valdés i *alumbrados*.

W pozostałych siedmiu sesjach poruszone zostały różne aspekty kultury umysłowej, relacji międzywyznaniowych i międzyreligijnych oraz napięć pojawiających się wewnątrz różnych reformacyjnych wspólnot.

W sesji poświęconej kulturze naukowej wystąpili Gábor Ittész (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapeszt), Simon Burton i Michał Choptiany

(Uniwersytet Warszawski), którzy podjęli – odpowiednio – zagadnienia związane z (1) ewolucją luterańskiej teologicznej i metafizycznej doktryny na temat duszy, recepcją ramizmu w środowiskach protestanckich na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Gdańsk, Leszno) i (2) ewolucją tego nurtu w stronę uniwersalnej, pansofistycznej metody organizacji wiedzy oraz (3) siecią kontaktów naukowych stworzonych przez Stanisława Lubieckiego przy okazji prowadzonych przez niego badań historyczno-astronomicznych nad kometami. Choć wystąpienia te wydają się tematycznie odległe, kluczowe dla nich okazały się kategorie wspólnoty uczonych (*res publica litteraria*) oraz względnie swobodnej transmisji idei niezależnie od ich religijnej proveniencji, a w świetle zgromadzonych przez panelistów materiałów widać wyraźnie, że granice wyznaniowe były równie często przekraczane, co wznoszone. W podobnym duchu formułowali również tezy i wnioski uczestnicy panelu *Contested Reformed Identities*, w którym swoje badania na temat heterodoksyjnej grupy włoskich medyków oraz włoskiej mniejszości w ariańskim Pińczowie zaprezentowali Alessandra Celati (Università di Pisa) i Jan-Andrea Bernhard-Schmid (Universität Zürich).

Sporo miejsca w trakcie konferencyjnych obrad poświęcono sposobom funkcjonowania mniejszości religijnej (lub wyznaniowej) w ramach większego organizmu społecznego. Począwszy od tak egzotycznych przykładów, jak spotkania katolików i protestantów na terytorium tolerancyjnego względem różnych wyznań imperium tureckiego (Felicita Tramontana, Università degli Studi di Palermo), przez konstruowanie tożsamości wyznaniowej w oparciu o praktyki ikonograficzne (*casus* protestanckich mniejszości pod panowaniem hiszpańskim w Niderlandach przedstawiony przez Barbarę Kamińską z University of California, Santa Barbara), a skończywszy na losach walońskiej wspólnoty reformowanej w Niderlandach i na wygnaniu we Frankfurcie nad Menem (referaty Leona van den Broeke z Vrije Universiteit w Amsterdamie i Maximiliana Scholza z Yale University), wspomnianych już wschowskich katolikach (Marta Małkus, Muzeum Ziemi Wschowskiej), bogatych i od jakiegoś czasu jakby słabiej obecnych w polskim piśmiennictwie historycznym losach siedmiogrodzkiego antytrynaryzmu (*resp.* unitarianizmu) i jego drodze od większości do mniejszości (referaty Borbáli Lovas z zespołu badawczego „Humanism in East-Central Europe” w Budapeszcie oraz Gizelli Keserű i Mihály’ego Balázsa z Uniwersytetu w Szegedzie).

Dialektyka wyznaniowej mniejszości i większości nie obejmowała wyłącznie sporów doktrynalnych czy transmisji naukowych idei, ale przede wszystkim dotykała różnych obszarów i płaszczyzn życia codziennego. Dobitnie pokazały to chociażby problemy związane ze specyfiką zapisów testamentowych stworzonych przez protestantów mieszkających w nowożytnym Siedmiogrodzie (Oana Sorescu-Iudean, Graduiertenschule für Ost- und Südosteuropastudien, Universität Regensburg), wspomniany już referat o relacjach ariańsko-żydowskich,

dla którego istotne są problemy obecności dziedzictwa hebrajskiego w tradycji chrześcijańskiej (Magdalena Luszczyńska, Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie), a także praktyki społeczne, takie jak twórczość własna i prowadzenie zapisków o charakterze religijnym w wykonaniu angielskich protestantek (Joanna Partyka, Uniwersytet Warszawski). Dwa ostatnie referaty uzmysławiają zresztą, że relacja mniejszość-większość może być o tyle skomplikowana, iż w wypadku arian żaden z kościołów chrześcijańskich nie uznałby ich za część chrześcijańskiego świata (w związku z czym hebraistyczne dociekania liturgiczne i „kulturoznawcze” dokonywane w imieniu chrześcijan byłyby w ich oczach czystą uzurpacją), w wypadku zaś piśmiennictwa kobiecego mamy do czynienia z kulturowo zmarginalizowaną i uciszoną mniejszością żyjącą i działającą w poprzek wszystkich wyznań. Sporo uwagi poświęcono także operacjom symbolicznym służącym do wyznaczania granic pomiędzy wyznaniem, a częstokroć również – do pokazywania dzielącej jej przepaści. Przykładów takich strategii na gruncie ikonografii dostarczyło wystąpienie Barbary Kamińskiej (University of California, Santa Barbara), a referat Pawła Rutkowskiego (Uniwersytet Warszawski) pokazał strategię werbalnej i wizualnej deprecjacji stosowane w odniesieniu do wspólnoty angielskich kwaków.

O tym, że relacje między wyznaniem nie uległy uproszczeniu wraz z końcem XVIII w. (traktowanym tutaj jako umowny koniec wczesnej nowożytności), pokazał referat Dariusza Brycki (Tolle Lege Institute), który podjął zagadnienie wsparcia, jakiego bezinteresownie i bez prozelickich intencji udzieliła grupie byłych powstańców listopadowych wspólnota presbiterian z Albany w stanie Nowy Jork, której przewodził William B. Sprague.

Fakt, że nieznanne są dalsze losy wyznaniowej tożsamości owych polskich uchodźców i nie wiadomo, czy pozostali później przy katolicyzmie, a także to, że praktycznie wszystkie referaty wygłoszone podczas sesji były oparte już to na źródłach do tej pory nieznanach, już to materiałach niepoddawanych do tej pory gruntownej analizie, oraz pojawiające się w przynajmniej kilku wystąpieniach wzmianki o możliwości istnienia innych, jeszcze niewykorzystanych źródeł, które mogłyby wzbogacić nasz ogląd relacji między reformacyjnymi mniejszościami i większościami, świadczą o tym, jak wiele kwestii jest do poruszenia nie tylko w związku z dziejami reformacji w naszej części Europy, ale także w innych zakątkach świata.

Konferencja stanowiła niewątpliwie okazję do nawiązania nowych kontaktów i wzmocnienia sieci współpracy pomiędzy różnymi ośrodkami akademickimi, w których z rzadka istnieją odrębne jednostki badawcze całkowicie poświęcone badaniom nad reformacją. Ów proces nawiązywania kontaktów ma ułatwiać właśnie działalność konsorcjum RefoRC i sieci Refo500. Zebranie przedstawicieli środkowoeuropejskich instytucji członkowskich (w tym dwóch polskich – Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Wrocławskiego) poprzedziło

obradę konferencji *Reformed Majorities and Minorities*. W roboczym spotkaniu, które odbyło się w poniedziałek 22 września, wzięło udział 18 uczestników z Polski, Czech, Węgier, Ukrainy, Holandii i USA, a obradom przewodniczyli Piotr Wilczek i Karla Apperloo (Refo500, Enschede, Holandia). Choć trudno mówić w tej chwili o bezpośrednich i wymiernych skutkach tego zebrania, to w świetle deklaracji składanych przez przedstawicieli instytucji partnerskich należy spodziewać się dalszej kontynuacji współpracy, której owocem będą kolejne inicjatywy naukowe poprzedzające obchody pięćsetlecia reformacji i które będą podejmowane również w latach następujących po tym jubileuszu.

Michał Choptiany

Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski

Underground and Across the Channel. Wydawnictwa i publikacje drugiego obiegu w nowożytnej Anglii i Polsce (Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera, Pałac biskupa Erazma Ciołka, 24-26 września 2014 r.)

Książki zakazane, drugi obieg oraz cenzura w okresie nowożytnym to tematy, które niezmiennie fascynują badaczy polskich i zagranicznych zajmujących się sporami religijnymi oraz ich ogromnym wpływem na kształtowanie się nowożytnej sfery publicznej. Ten nurt badawczy reprezentuje na przykład najnowsza książka Carstena Wilke (Central European University) pt. *The Marrakesh Dialogues* (Lejda 2014, Brill), która omawia zjawisko tzw. „sefardyjskiego samizdatu”, rękopisów powstałych w kręgach diaspory Żydów portugalskich zamieszkałych w Amsterdamie, Bordeaux, Hamburgu oraz Wenecji w latach 1580-1740. Jak zauważa prof. Wilke, ten przebogaty zbiór rękopiśmiennych traktatów, literatury wspomnieniowej, dialogów i poezji autorstwa potomków konwertytów żydowskich jest fascynującym świadectwem poszukiwania tożsamości przez jej twórców w czasach gorących polemik międzywyznaniowych.

Historia wydawnictw drugiego obiegu w Polsce wiąże się przede wszystkim z historią najnowszą i czasami Solidarności. Mniej znana jest natomiast historia rękopisów oraz starodruków z przełomu wieku XVI i XVII, które plasowały się w kategorii ksiąg zakazanych w Anglii elżbietańskiej, a jednocześnie były przekładane, kopiowane, wydawane i czytane w Rzeczypospolitej w latach 1580-1606. W ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, a realizowanego w Wyższej Szkole Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie przez zespół badawczy w składzie: Clarinda E. Calma (kierownik projektu), Teresa Bela, Katarzyna Gara oraz Jolanta Rze-gocka, w dniach 24-26 września br. odbyła się konferencja międzynarodowa poświęcona wydawnictwom i publikacjom drugiego obiegu w nowożytnej Anglii i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Goście zebrani w zabytkowym pałacu

biskupa płockiego Erazma Ciołka (1474-1522), sekretarza króla Aleksandra Jagiellończyka i miłośnika książek oraz iluminatorstwa, dyskutowali na temat ciągle jeszcze mało znanych i niedocenianych związków polsko-angielskich na przełomie wieku XVI. Podkreślić należy, że w czasach prześladowań religijnych w Anglii elżbietańskiej wielu katolików angielskich znalazło bezpieczne schronienie i wsparcie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Angielscy i szkoccy jezuita zakładali pierwsze kolegia jezuickie w Polsce i na Litwie, byli wśród profesorów Akademii Wileńskiej, gdzie wykładali matematykę, astronomię, filozofię i teologię. Za ich prześladowanymi braćmi w wierze wstawiali się władcy polscy, biskupi i możnowładcy, powołując się na zasadę tolerancji religijnej, która uchroniła Polskę i Litwę od stosów.

Te mało znane, lecz wyjątkowo ważne dla nas związki kulturowe omówili podczas kolokwium naukowego w Krakowie czołowi historycy i znawcy dawnej książki z Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Południowej Afryki oraz Polski. Wśród gości konferencji znaleźli się wybitni znawcy piśmiennictwa staropolskiego i jego związków z Anglią: Mirosława Hanusiewicz-Lavallee (KUL), Teresa Bałuk-Ulewicz (UJ), Magdalena Komorowska (UJ), Marcin Polkowski (KUL) oraz naukowcy anglosascy, m.in. Alexandra Walsham, profesor historii nowożytnej z Trinity College (Cambridge University), Thomas McCoog SJ – historyk jezuicki z Fordham University, Anne Dillon z St. Lucy Cavendish College (Cambridge University) oraz Gerard Kilroy z University College London. Większość gości zagranicznych była w Polsce i Krakowie po raz pierwszy. Niezwykle silne wrażenie wywarła na nich nie tylko kultura polska, której przejawy poznawali w tętniącym życiem Krakowie i jego zabytkach, ale przede wszystkim dzieje naszego kraju i bogata spuścizna wolnościowa i republikańska. Jak zgodnie podkreślali w podsumowaniu konferencji, wymiana myśli z badaczami polskimi skłoniła ich do przemyślenia funkcjonujących w ich dziedzinie podziałów geograficznych wywodzących się z zachodniocentrycznej wizji historii cywilizacji europejskiej.

Podczas konferencji dokonano analizy porównawczej działalności wydawniczej i dystrybucji książek zakazanych w Anglii i Rzeczypospolitej przełomu wieku XVI i XVII z uwzględnieniem specyficznej sytuacji religijno-politycznej w obydwu krajach. Mirosława Hanusiewicz-Lavallee omówiła ślady obecności prozy rekuzanckiej w życiu religijnym i literackim Rzeczypospolitej Obojga Narodów, koncentrując się na twórczości zarówno polemistów katolickich (Laurence Arthur Faunt), jak i innowierczych (Cyprian Bazylik). M. Hanusiewicz-Lavallee nie tylko nakreśliła kontekst historyczno-literacki, w jakim dzieła napisane przez rekuzantów lub o rekuzantach zaistniały w Rzeczypospolitej, lecz także wysunęła tezę dotyczącą autorstwa utworu *Okrucieństwo kacarskie* (Kraków? 1582), będącego współczesnym zapisem prześladowań katolików angielskich.

Alexandra Walsham analizowała dzieła dominikanina Luisa z Granady w świetle jego późniejszych tłumaczeń na język angielski, zarówno przez angielskich

pisarzy katolickich, jak i protestanckich. Wystąpienie A. Walsham wyraźnie pokazało, jak niektóre formy piśmiennictwa przekraczały granice wyznaniowe i jaką rolę w propagowaniu prywatnej pobożności odgrywali drukarze świeccy. Thomas McCoog SJ (Fordham University) w swoim wystąpieniu zwrócił uwagę na stosunkowo późny (po 1580) rozkwit kultury książki i druku w środowisku jezuickim – pochodną decyzji o uczynieniu edukacji motorem apostołatu.

Alison Shell prezentowała rękopiśmienną twórczość rekuantów angielskich więzionych w londyńskim Tower, ważne źródło wiedzy na temat stosunków międzywyznaniowych w Anglii końca wieku XVI. Szczególne miejsce w tym wystąpieniu zajęły niewydane epigramaty Johna Ingrama z Tower. Katie McLeogh (Linacre College, Oxford) przedstawiła hipotezę dotyczącą autorstwa i funkcji niezwykle rękopisu rekuzanckiego, tzw. Northants ms (Bodleian Library). Jest to unikatowy przykład rękopisu, który prawdopodobnie należał do angielskiej rodziny katolickiej. Rękopis jest jednocześnie martyrologium oraz kompendium katolickiej wiedzy doktrynalnej.

Osobny nurt badawczy prezentowały wystąpienia Marcina Polkowskiego oraz Anne Dillon. Uplasowały się one na pograniczu badań ikonograficznych, historii drukarstwa i dziejów prześladowań religijnych w Anglii, a dotyczyły działalności publicysty angielskiego, Richarda Verstegana. Stworzył on nie tylko cykl drzeworytów opisujących męczeństwo pierwszych chrześcijan i katolików angielskich, ale wydał też m.in. przewodnik po Europie dla kupców, odwiedzających najważniejsze targi nowożytnej Europy, w tym m.in. Kraków. Teresa Bałuk-Ulewiczowa omówiła wybrane wątki i przykłady przenikania się i wpływu piśmiennictwa polskiego na piśmiennictwo angielskie. Koronnym przykładem takiej transmisji kulturowej jest dzieło Wawrzyńca Goślickiego *De optimo senatore*, które doczekało się kilku tłumaczeń na język angielski (w tym przekłady rękopiśmienne), a ostatecznie jego echa trafiły do szekspirowskiego *Hamleta*. Martin Murphy analizował twórczość Roberta Abercrombiego, jezuitę szkockiego, który był w kolegium jezuitów w Braniewie. Wystąpienie to okazało się kluczowe w nakreśleniu roli basenu Morza Bałtyckiego w życiu i transakcjach rekuantów angielskich, którzy nierzadko wybierali tę bezpieczniejszą i mniej pilnie strzeżoną drogę podróży i przemytu książek zakazanych z Anglii. Magdalena Komorowska, analizując źródła archiwalne, omówiła spór jezuitów z Akademią Krakowską, jaki rozgorzał w latach 1622-34 podczas próby założenia przez jezuitów uczelni wyższej w Krakowie.

Wystąpienia Gerarda Kilroy'a, Clarindy Calmy oraz Jolanty Rzegockiej prezentowały odkrycia i ustalenia poczynione podczas realizacji projektu badawczego „Wydawnictwa i publikacje drugiego obiegu w nowożytnej Anglii i Polsce: studium porównawcze”.

W wyniku rozbudowanej kwerendy bibliotecznej badaczom udało się prześledzić obecność książek rekuantów angielskich w wybranych bibliotekach

zakonnych i księgozbiorach szlacheckich dawnej Rzeczypospolitej (m.in. Kraków, Wilno, Warszawa, Lwów-Wrocław, Cieszyn). Największym odkryciem tego projektu jest zlokalizowanie rękopiśmiennego zbioru notatek wykładów praskich Edmunda Campiona SJ, sporządzonych przez jego uczniów, wraz z fragmentami utworów dramatycznych, oraz przesledzenie zapisów archiwalnych na temat wystawienia dramatu Campiona *Ambrosia* w jezuickim kolegium w Kaliszu (1592). W swoim wystąpieniu Jolanta Rzegocka zajęła się motywami angielskimi w jezuickim teatrze szkolnym, ze szczególnym uwzględnieniem dialogu, jaki polski teatr jezuicki prowadził ze światem nie-teatralnym. Clarinda Calma przeanalizowała sylwetkę Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w świetle jego konwersji oraz mecenatu wydawniczego, który objął również polskie tłumaczenia *Rationes Decem* Edmunda Campiona tzn. *Dziesięć dowodów* w przekładzie Piotra Skargi (Wilno, 1584) oraz *Dziesięć mocnych dowodów* w przekładzie Kaspra Wilkowskiego (Wilno, 1584). Druki te oparte są na pierwowzorach angielskich, które w czasach panowania królowej Elżbiety I weszły do drugiego obiegu wydawniczego, a dzisiaj są niezwykle rzadkie w księgozbiorach angielskich. Referenci polscy zwracali uwagę, że dzięki sprzyjającej sytuacji społeczno-politycznej oraz dzięki swobodom religijnym panującym w Rzeczypospolitej edycje te trafiły na grunt polski, doczekały się licznych przekładów z łaciny na język polski oraz zyskały szerokie grono czytelników.

Od niedawna zjawiskiem wydawnictw drugiego obiegu w szesnastowiecznej Anglii zajmuje się grupa naukowców z University College London. W Anglii odkryto rękopisy oraz starodruki, które trafiły następnie do Polski, trop polski został określony przez naukowców angielskich jako niezwykle ważny i domagający się starannej analizy. Konferencja krakowska pozwoliła uzupełnić rozpoczęte już badania o kontekst polski i tym samym – przeanalizować rolę środowisk intelektualnych Rzeczypospolitej w debacie polityczno-religijnej wieku szesnastego i siedemnastego. Zaprezentowane referaty, będące wynikami intensywnych badań naukowych, wywołały gorącą dyskusję i zapoczątkowały zmianę perspektywy badawczej naukowców anglosaskich, którzy do tej pory nie znali i nie doceniali znaczenia obszaru Morza Bałtyckiego i roli dawnej Rzeczypospolitej w życiu i działalności rekuzantów angielskich. Było to wyjątkowe kolokwium międzynarodowe, które pozwoliło na porównanie i uzupełnienie prowadzonych badań o ważne i pomijane dotąd wątki i konteksty.

Jolanta Rzegocka

Wydział Nauk Społecznych, Wyższej Szkole Europejskiej
im. ks. Józefa Tischnera